

ДРАГИЦА ЖИВКОВИЋ
МИЛА ПАВЛОВИЋ*

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА, ДОМАЋИНСТАВА И ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ ТУТИНСКОГ КРАЈА*

Садржај: Положај у периферном, планинском делу републике, утицао је да тутински крај дуго буде изолован. Стално смањење броја становника последица је слабе економске развијености, смањења природног прираштаја и емиграције. Процес редистрибуције становништва резултирао је повећањем урбаног и палом руралног становништва. Велики број је малих насеља, разбијеног и расутог типа. Промене броја становника на исти начин су утицале и на промене броја домаћинстава, броја чланова домаћинства, њихову структуру и густину насељености. Заустављање даљег пада броја становника могуће је развојем привредних грана заснованих на природним ресурсима краја, инфраструктури, малој привреди, туризму.

Кључне речи: становништво, редистрибуција, домаћинства, природни прираштај, иселавање.

Abstract: The position in the peripheral, mountainous part of Serbia, made Tutin area isolated for a long time. The continual decrease of the number of inhabitants is the result of the weak economic development, of the decrease of the natural growth and emigration. The process of population redistribution is the result of the increase of urban and the decrease of rural population. There is a great number of rural inhabitants, and a great number of small settlements of scattered and spilled type. The changes of population number also influenced the changes of the number of households, their structure, as well as the population density. Stopping of the further decrease of population is possible by developing economic branches based on the natural resources of the territory, infrastructure, small economy and tourism.

Key words: population, redistribution, households, natural growth, emigration.

На кретање броја становника, домаћинстава и густине насељености Тутинског краја утицали су природни, историјски, културни и политички фактори, као и географско-саобраћајни положај. Положај у југозападном, периферном делу републике, на граници Србије и Црне Горе, утицао је да овај крај дуго буде изолован и да промене, које су у другим крајевима биле динамичне, овде буду спорије. На то је утицао брдско-планински рељеф, који је више служио за склањање становништва из равничарских предела. Претежно планински крај, од 630 м до 2000 м надморске висине, обухвата масив Мокре горе, коју пресеца река Ибар, југоисточни део Горње и Доње Пештери. Чак ни једино градско насеље Тутин (860-920 м н.в.), на обалама Видрењака, леве притоке Ибра, није се формирало дуж магистралног пута Косовска Митровица-Рибариће-Рожаје, већ 8 км северно.

Досадашња археолошка истраживања указују да је крај у целини био насељен крајем неолита, односно почетком бронзаног доба. Почевши од оснивања српске средњовековне државе, данашња тутинска територија улази у њен састав, и то најужи-рашки крај (Мушовић, Е., 1985). У средњем веку територија је била густо насељена

* Др Драгица Живковић, редовни проф., Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд

* Др Мила Павловић, редовни проф., Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд

* Рад представља резултате истраживања пројекта 146015 које финансира Министарство науке и заштите животне средине Србије.

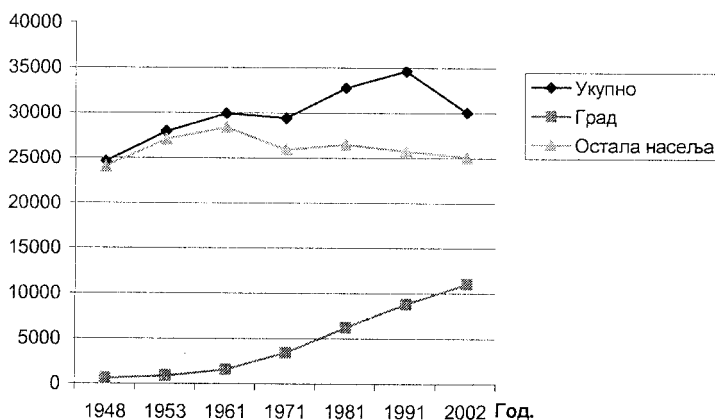
Србима, што показују многа црквишта као и турски пописи из 15. (1455. године) и 16. века (1585. године). После косовске битке, насељава се турско становништво и 1455. године успоставља се турска власт. Турска владавина је проузроковала бројна кретања становништва Балкана. Према Ј. Радоњићу становништво се највише повлачило са југа и истока према северу и западу „јер српски елеменат, који се испред Турака измицао, кретао се у јужну Угарску и на запад“. У 18. веку, бурном по збивањима, практично је измењена структура становништва тутинског краја. Цео 19. век, под утицајем нестабилне политичке и тешке економске ситуације, одликује се исељавањем српског становништва, што се наставило и током 20. века. Пољопривреда је била водећа делатност. Земљорадња, сточарство и експлоатација шума били су једини извори прихода. Од 1950. године почиње исељавање Муслимана у Турску као „обећану земљу“. Пошто одлазак у Турску није решио питање егзистенције, Муслимани од 1970. године одустају од селидбе и враћају се у земљу где су се створили повољнији животни услови. Оживљава привреда, посебно пољопривреда, експлоатација шума, занати, трговина, електрификују се села.

И Срби су се селили из економских разлога. Међутим, то исељавање је интензивирано после 1970. године, када је престало исељавање Муслимана у Турску. Срби се селе према Крагујевцу, Чачку, Аранђеловцу, Тополи. Муслимани се такође исељавају, али према Новом Пазару, Босни, Косовској Митровици, Скопљу, Словенији, Западној Европи. Исељавања су углавном условљена економским приликама, јер је тутински крај најсиромашнији у Србији.

Табела 1. Кретање броја становника Тутинског краја

Година	Укупно		Град		Остала насеља	
	број	Индекс пораста / пада	број	Индекс пораста / пада	број	Индекс пораста / пада
1948.	24662	-	600	-	24062	-
1953.	27963	113,4	870	145,0	27093	112,6
1961.	29959	107,1	1536	176,6	28423	104,9
1971.	29444	98,3	3458	225,5	25986	91,4
1981.	32779	111,3	6233	180,2	26546	102,2
1991.	34631	105,6	8840	141,8	25791	97,2
2002.	30054	86,8	11053	125,0	25107	97,3

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2002., упоредни преглед, подаци по насељима, књ. 9, Београд, 2004.

Графикон 1. Кретање броја становника Тутинског краја

Попис становништва 2002. године није у потпуности упоредив са ранијим пописима, јер је раздвојио становништво у земљи и на раду у иностранству. По овом попису у Тутинском крају живело је 36160 становника, а од тога у земљи 30054. Број становника после Другог светског рата споро се повећавао. У односу на 1948. годину број становника 2002. године повећао се за 17,9%. Укупан популациони пораст није био уједначен у свим међупописним периодима и на нивоу целог краја. Од 1948. до 1953. године становништво је порасло за 13,4%, од 1953. до 1961. године за 7,1% а затим је опало за 1,7%. Од 1971. до 1981. године порасло је за 11,3%, затим за 5,6% да би од 1991. до 2002. године опало за 13,2% (Табела 1).

Насеља Тутинског краја су разбијеног типа, планинска (до 1300 m надморске висине), разасута по долињским странама река, са великим бројем махала. Специфичност Тутинског краја је вештачко смањивање или повећавање броја насеља, припајањем (1959. године) или издвајањем (1979. године) некадашњих делова у нова, самостална насеља. Ово депопулационо подручје је од 1979. године популационим уситњавањем повећало број насеља од 58 на 93. Истовремено смањена је просечна демографска величина насеља од 1971. до 2002. године, са 508 на 323 становника (Стаменковић С., 2004.)

Процес редистрибуције становништва резултирао је повећањем урбаног и падом руралног становништва. Стално смањење броја становника сеоских насеља последица је смањења природног прираштаја и емиграције. Исељавање је последица слабих услова живота. Становништво живи од експлоатације шума, прераде дрвета (стругаре), сточарства и ратарства. Села су добила струју у 20. веку, од краја 60.-тих до почетка 90.-тих година. Водом се снабдевају са извора или локалног водовода, школе су само четворогодишње (Шаћировић С., 2002). У свим међупописним периодима сеоско становништво бележи пад, сем у периоду 1981./1971. година, док је за последњи међупописни период карактеристична стагнација становништва.

Према резултатима пописа 1953. године само су 4 насеља (4,3% од укупног броја насеља) смањила број становника у односу на 1948. годину: Блаца, Бовањ, Жупа и Чмањке а 2002. у односу на 1991. годину 60 насеља (64,5%). Нека села су имала изразиту депопулацију. У селу Бовањ број становника се смањио за 50%, Горњем Црнишу 84,6%, Островици 51,7% , Сашу 64,1%. Међутим, нису сва села депопулациона. Пораст становништва у 2002. у односу на 1991. годину карактеристичан је за села у близини градског насеља Тутина, дуж регионалних путева Косовска Митровица-Рибариће-Рожаје и Нови Пазар- Делимеђе- Мелаја-општина Сјеница. Изразити пораст имало је село Митрова, за 36,3%.

Табела 2. Учешће градског у укупном становништву Тутинског краја

1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
2,4	3,1	5,1	11,7	19,0	25,5	30,6

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2002., упоредни преглед, подаци по насељима, књ. 9, Београд, 2004.

Једино градско насеље Тутин, урбани центар локалног значаја, има стални раст становништва, али неуједначен и само у апсолутном износу. Највећи пораст је био у периоду 1971./1961. година, када је отворено неколико индустријских објеката који су утицали на промену структуре активног становништва, односно на прилив младе радне снаге са села. Пораст броја становника је тако последица развоја индустрије и могућност побољшања животних услова, школовања. Тутин никада није био индустријски центар јер је то у региону Нови Пазар, па је после 1971. године успорен процес пораста броја градског становништва, као последица слабљења привредног развоја, почетка економске а касније и политике кризе. Поготову што је Тутин био у

непосредној близини ратних збивања. Каснији пораст броја становника заснива се само на малом приливу сеоског становништва, јер су се скоро испразнила, и на природном прираштају. Сада су носиоци привредног развоја дрвна индустрија „Јелак“, неколико нових фабрика намештаја („Далас“, „Елан“ и др.), погони фабрике обуће „Рас“, више државних и приватних фирми (Табела 2).

Од укупног становништва Тутинског краја 2002. године 94,2% су Бошњаци и Муслимани, у граду чине 91,6% а у сеоским насељима 95,4% укупног становништва. Српског становништва укупно има 4,3%, у градском насељу 6,6% и у сеоским 4,6%. Посматрано по етничкој хомогености (98 и више процената једне националности у укупном становништву) у 2002. години у Тутинском крају било је 63 етничка бошњачко-муслиманска насеља (67,7% од укупног броја насеља) у којима је живело 15125 становника (50,3%). Од тога у 38 насеља 100 % је бошњачко-муслиманско становништво а у 25 насеља 99%. Срби чине већину у Источном Мојстиру, 100%, Добрињу 96%, Струмици 96% и Јужном Кочарнику 87%.

У тутинском крају велик је број малих насеља, разбијеног и расутог типа. Просечна величина насеља је 8 км² са 323 становника. Само 21 насеље има више од просечног броја становника.

Табела 3. Број и величина насеља Тутинског краја према броју становника

Година	Б р о ј с т а н о в н и к а				
	до 100	101-300	301-500	501-1000	преко 1000
1961.г.	6	46	27	12	2
%	6,4	49,5	29,0	12,9	2,2
2002.г.	23	41	16	8	5
%	24,7	44,1	17,2	8,6	5,4

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002., упоредни преглед, подаци по насељима, књ. 9, Београд, 2004.

У интервалној групи до 500 становника број насеља у периоду од 41 године стагнира (79, односно 80). Најбурније промене су у групи малих насеља до 100 становника. Број се повећао 4 пута (са 6 на 23) а незнатно се повећао у групи преко 1000 становника. Умножавање најситнијих насеља, због депопулације, проузроковаће њихово гашење и стварање тзв. „празних простора“, односно простора без људи (Табела 3).

Табела 4. Однос апсолутног пораста / пада становништва и природног прираштаја

Година	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Апсолутни пораст / пад	1996	- 515	3335	1852	- 4577
Природни прираштај	25,3	24,2	21,4	16,3	15,5

Извор: Општине у Србији, РСЗ, Београд

Смањење броја становника резултанта је компоненти- смањивања природног прираштаја и негативног миграционог салда. Неразвијеност, недостатак посла и мреже школа, утицало је на иселјавање радно способног, млађег, фертилног становништва из тутинског краја. Опадање апсолутног броја становника, природног прираштаја и емиграција утичу на пражњење овог простора и концентрисање у градском насељу (Табела 4).

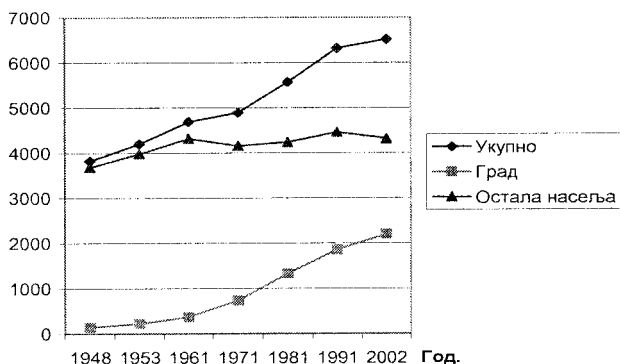
Према турском попису из 1455. године број пописаних домаћинстава у тутинским селима је: Ђерекаре 19, Набоје 36, Драга 37, Шпиљани 26, Бихваница

(Биохане) 12, Аковац-Ковачи 35, Веле Поље 12, Мелаје 30, Орашак (Ораше) 3, Рибариће 10, Саш 16, Црнокрпе 29, Детани 6, Борштица 24. Сви набројани домаћини су православни Срби. Кретање броја домаћинстава после Другог светског рата условљено је распадом патријархалне, вишечлане породице на мање с тим што су се новоосноване породице млађег становништва селиле из сеоских подручја.

Табела 5. Кретање броја домаћинстава Тутинског краја

Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	
Укупно	3817	4196	4687	4891	5568	6318	6515	-
Град	138	218	367	735	1330	1860	2201	-
Остала насеља	3679	3978	4320	4156	4238	4458	4314	-
Индекси		1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/48
Укупно	-	109,9	111,7	104,4	113,8	113,5	103,1	170,7
Град	-	158,0	168,3	200,3	181,0	139,8	118,3	1594,9
Остала насеља	-	108,1	108,6	96,2	102,0	105,2	96,8	117,3

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002., упоредни преглед, књ. 10, Београд, 2004.

Графикон 2. Кретање броја домаћинстава Тутинског краја

Број домаћинстава је порастао са 3817 у 1948. на 6515 у 2002. години. Индекс пораста за тај период износи 170,7, а највиши је био у периоду 1981/1971. година, 113,8. У периоду 1953/1948. година само је 10 насеља имало негативан индекс а 16 је стагнирало. У периоду 1961/1953. година 24 насеља је имало негативан индекс, 1971/1961. године 42, 1981/1971. године 32, 1991/1981. године 52, 2002/1991. године 54, 2002/1948. године 47 насеља. За једино градско насеље, Тутин, индекс пораста домаћинстава износи 1594,9, као неминовна последица досељавања сеоског становништва. Промене броја домаћинстава за 54 године различита су по насељима, зависно од њиховог положаја у односу на градско насеље и комуникације. На пример, село Северни Кочарник имало је индекс 952,9, Митрова 532,4, Дубово 472,2 а супротно њима, Горњи Црниш 12,7, Блаца 20,0 (Табела 5).

Док се број домаћинстава повећавао, просечан број чланова домаћинства се смањивао. У тутинском крају просечан број чланова домаћинства опадао је од 1948. до 2002. године са 6,5 на 4,6 чланова домаћинства (мање за 1,9 чланова). Промена просечног броја чланова домаћинства различита је у градском и сеоским насељима. Сеоска домаћинства, која су 1948. године имала просечно 6,5 чланова, 2002. године су имала 5,8, што указује на нестајање патријархалне породице (Табела 6).

Смањује се број домаћинстава са 7 и више чланова (од 45,5% у 1961., на 20,5 % у 2002. години) а повећао се број домаћинстава са 5 чланова (од 12,0% на 20,3%).

Табела 6. Просечан број чланова домаћинстава Тутинског краја

Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Укупно	6,5	6,7	6,4	6,0	5,9	5,5	4,6
Град	4,3	4,0	4,2	4,7	4,7	6,6	5,0
Остала насеља	6,5	6,8	6,6	6,3	6,3	5,8	5,8

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002., упоредни преглед, књ.9 и књ. 10, Београд 2004.

Према пописима, домаћинства са 7 и више чланова 1961. године представљала су скоро половину (45,5%) а 2002. године 20,5% укупног броја домаћинстава. Највеће промене су код домаћинстава са 5 чланова (1953. године 11,3%, 2002. године 20,3%) и 4 члана (1953. године 11%, 2002. године 16,6%). Подаци указују да се породица све више смањује на родитеље и троје или двоје деце.

Табела 7. Структура домаћинстава Тутинског краја према броју чланова

Број чланова	У к у п н о			
	1961.		2002.	
	Б р о ј	%	Б р о ј	%
1	194	4,1	380	6,2
2	269	5,7	627	10,2
3	347	7,4	652	10,6
4	487	10,4	1020	16,6
5	564	12,0	1245	20,3
6	696	14,9	961	15,6
7 и више	2130	45,5	1260	20,5
Укупно	4687	100,0	6145	100,0
Број чланова	Г р а д			
	1961.		2002.	
	Б р о ј	%	Б р о ј	%
1	59	15,2	171	8,3
2	40	10,3	223	10,8
3	53	13,8	260	12,6
4	58	15,0	438	21,3
5	55	14,2	453	22,0
6	52	13,4	267	13,0
7 и више	70	18,1	247	12,0
Укупно	387	100,0	2059	100,0
Број чланова	О с т а л а н а с е љ а			
	1961.		2002.	
	Б р о ј	%	Б р о ј	%
1	135	3,1	209	5,1
2	229	5,3	404	9,9
3	294	6,8	392	9,6
4	429	10,0	582	14,2
5	509	11,9	792	19,4
6	644	15,0	694	17,0
7 и више	2060	47,9	1013	24,8
Укупно	4300	100,0	4086	100,0

Извор: Величина и извори прихода домаћинстава, резултати по насељима, књ. XVI, СЗС, Београд 1965., домаћинства према пословању пољопривредног газдинства и броју чланова, подаци по насељима књ.11, РСЗ, Београд, 2004.

Градско насеље 1961. године карактеришу породице са 7 и више чланова (18,1%), са 1 чланом (15,2%) и 4 члана (15,0%). У 2002. години најбројније су породице са 5 чланова (22,0%), са 4 члана (21,3%), док су се седмочлане породице смањиле на 12,0% а једночлане скоро за половину (8,3%). Сеоска насеља 1961. године карактеришу домаћинства са 7 више чланова (47,9%) али се тај број смањило 2002. године на 24,8%. Највише је порастао број домаћинстава са 5 чланова (за 7,5%), 2 члана (за 4,6%) и 4 члана (за 4,2%). Промене у структури домаћинстава према броју чланова је последица кретања млађег становништва према граду, где оснивају своје породице, док на селу остају старачка домаћинства (Табела 7, Табела 8).

Табела 8. Структура домаћинстава према броју чланова Тутинског краја

Број чланова	1953.		1961.		1991.		2002.	
	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%
1	40	6,9	194	4,1	267	4,2	380	6,2
2	55	9,4	269	5,7	521	8,2	627	10,2
3	57	9,8	347	7,4	564	8,9	652	10,6
4	64	11,0	487	10,4	878	13,9	1020	16,6
5	66	11,3	564	12,0	1139	18,0	1245	20,3
6	70	12,0	696	14,9	1020	16,2	961	15,6
7 и више	231	39,6	2130	45,5	1929	30,6	1260	20,5
Укупно	583	100,0	4687	100,0	6318	100,0	6145	100,0

Извор: Попис становништва 1953.-2002. година

Процес промене броја становника и броја домаћинстава у тутинском крају пратио је и процес промене густине насељености.

Табела 9. Општа густина насељености (ст./км²) Тутинског краја

Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Укупно	33,2	37,7	40,4	39,7	44,2	46,7	48,7
Град	0,8	1,2	2,1	4,7	8,4	11,9	14,9
Остала насеља	32,4	36,5	38,3	35,0	35,8	34,8	33,8

Извор: Општине у Србији, РСЗ, Београд

Општа густина насељености Тутинског краја повећана је у послератном периоду, од 33,2 ст./км² на 40,6 ст./км². Међутим, различитост у промени броја становника града и села, утицала је и на различиту густину насељености. Густина насељености градског становништва је изразито порасла, од 0,8 ст./км² на 14,9 ст./км². Највећи пораст је био у периоду 1971-1981. година, од 4,7 ст./км² на 8,4 ст./км². Густина насељености у сеоским подручјима скоро да стагнира, од 32,4 ст./км² на 33,8 ст./км² (Табела 9).

Закључак

Природни, историјски, културни, политички фактори и географско-саобраћајни положај су утицали на промене броја становника, домаћинстава и густине насељености. Негативне промене су у корелацији са слабом економском развијеношћу, која је утицала на стални одлив становништва из села у град, из планинских према нижим и развијеним деловима републике и региона. Да би се зауставило даље пражњење тутинског краја неопходно је сагледати реалне могућности економског развоја. Мора се одустати од погрешног приступа да се развој села поистовећује са развојем пољопривреде а развој града са развојем индустрије и

терцијалних делатности (Јакопин Е., Нешковић Н., 1997.). Приоритет би био на селективном развоју индустријских грана, заснованих на природним ресурсима, инфраструктури, малој привреди, туризму.

ЛИТЕРАТУРА

- Мушовић Е., **Тутин и околина**, Етнографски институт, САНУ, Посебна издања, књига 27, Београд, 1985.
 Стаменковић С., **Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији**, Демографија, књ.1, Београд, 2004.
 Јакопин Е., Нешковић Н., **Економска заосталост као узрок демографског пражњења Старе Рашке**, Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке, Београд, 1997.
 Шафировић С., **Тутин, Географска енциклопедија насеља Србије**, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2002.
 Попис становништва, Домаћинстава и станова у 2002., Упоредни преглед броја становника, подаци по насељима, књ.9, Београд, 2004.
 Попис становништва, Упоредни преглед броја домаћинстава, подаци по насељима, књ.10, Београд, 2004.
 Попис становништва, Величина и извори прихода домаћинстава, резултати по насељима, књ. XVI, СЗС, Београд, 1965.
 Попис становништва, Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова, подаци по насељима, књ.11, РСЗ, Београд, 2004.
 Општине у Србији, РСЗ, Београд, 2002.
 Истраживања на терену

DRAGICA ZIVKOVIĆ
 MILA PAVLOVIĆ

Summary

CHANGES IN NUMBER OF POPULATION, HOUSEHOLDS AND POPULATION DENSITY IN TUTIN AREA

The changes in number of population, households and population density in Tutin area were influenced by the geographic position, difficult economic situation as well as by the turbulent historic events. The only sources of income were agriculture, cattle-breeding and forests exploitation. The number of inhabitants was slowly increasing. This depopulated area made a greater number of settlements by cutting up (from 58 to 93), but the average number of inhabitants per settlement has been decreased (from 508 in 1971 to 323 in 2002). The process of redistribution of inhabitants was caused by increasing of urban population and decreasing of rural population. It is the result of natural growth and immigration. The increase of the population in 2002 is characteristic for the villages near Tutin and along the regional roads. There is a great number of small settlements, with up to 100 people, that will disappear owing to immigration.

The changes in number of households are caused by dilapidation of old patriarchal families with many members to smaller, and the new formed younger families left the rural settlements. The only town in the area -- Tutin, has a household growth index of 1594,9 as a result of rural inhabitants immigration. The average number of household members has decreased. The number of households with 7 and more members has decreased from 45,5% in 1961 to 20,5% in 2002, and that of 5 members from 12,0% increased to 20,3%.

All population changes are the result of under-development and poverty. The program of development must be based on real possibilities, natural resources, infrastructure and tourism.